

Fout in de oorlog

Albert van der Kaap

Eind 2012 stuitte ik bij toeval op een artikel in het Nieuwsblad van het Noorden van 7 maart 1949¹ met de kop:

**Hoofdrechercheur J. v.d. Kaap
Slaafse dienaar van de bezetters**

Ik schrok, hij moest namelijk familie zijn, want alle Van der Kapen in Nederland zijn familie van elkaar. De schrik werd nog groter toen ik in de gaten kreeg dat het om Johannes van der Kaap, een broer van mijn grootvader ging. Nooit had ik ook maar van één iemand in de familie iets gehoord over een familielid dat fout in de oorlog was geweest. Ik kon het me ook maar moeilijk voorstellen. Ik heb hem niet gekend, maar zijn broer, mijn opa, herinner ik me als een zeer rechtschapen man, van wie ik me niet kan voorstellen dat hij met de vijand zou hebben geheuld. Hoe kan een zoon van iemand die twintig jaar voorzanger in de kerk was, veertig jaar voorlezer, drie jaar diaken, 27 jaar ouderling en 5 jaar organist en die als laag geletterde moeiteloos met een verslaggever van de krant sprak over Kuyper, Hoedemaker, Kohlbrugge en Jonker, hoe kon zo iemand een slaafse dienaar van de bezetter worden?

Jarenlang had ik, als geschiedenisleraar, mijn leerlingen voorgehouden dat het, lang na de oorlog, gemakkelijk is om te oordelen over mensen die fout waren in de oorlog. Ik had hen verteld dat het aantal mensen dat in het verzet had gezeten, elk jaar toenam. Ik had hen gevraagd zich te verplaatsen in mensen in moeilijke omstandigheden en voorzichtig te zijn met al te snelle en gemakkelijke oordelen. Nu moest ik mezelf de vraag stellen naar het waarom en me afvragen of ik in staat zou zijn om begrip op te brengen voor zijn handelen.

Wie was Johannes van der Kaap?

Johannes van der Kaap werd geboren in Odoorn op 20 oktober 1893 als oudste zoon van Gerrit van der Kaap. Na hem werden nog vijftien kinderen geboren. Hij trouwde op 20 juli 1916 in Emmen, op 22-jarige leeftijd, met Berendina Ros uit Oude Schutting (Emmen). Lang heeft hun huwelijk niet geduurd, want op 19 november 1918 stierf Berendina en drie dagen later ook hun in 1916 geboren zoon Gerrit. Mogelijk stierven beiden aan de Spaanse Griep, die in die tijd grote aantallen slachtoffers maakte. Binnen vier maanden stierven wereldwijd tussen de twintig en honderd miljoen mensen, het precieze aantal valt niet te achterhalen.

Ook in Nederland was het aantal slachtoffers groot: "Vaak zonder te weten wat ze hadden", zegt Hans Goedkoop in het programma 'Andere tijden', "laat staan wat eraan te doen was, bleef de één na de ander in bed. Tot ongeveer de helft van de bevolking ziek was, en tegen de dertigduizend mensen kwam daar niet meer uit. Vooral in Drenthe sloeg de dood onthutsend toe."²

¹ Nieuwsblad van het Noorden, 7 maart 1949, <https://bit.ly/30mjTHs>

² <https://bit.ly/2ScyGQI>

Nauwelijks een jaar later trouwde Johannes, op 3 januari 1920, met de zes jaar oudere Trijntje Drenth, geboren op 12 november 1887 in Roswinkel, dochter van Jan Drenth en Engeltien de Jonge. Trijntje bracht in het huwelijk twee kinderen in, die haar achternaam droegen, Albert Drenth, geboren op 8 april 1908 in Emmen en een J. Drenth. Albert werd op 13 juli 1926 erkend. Samen kregen zij nog twee dochters Annechiena Aaltiena (Annie) en Engeldina Gerritdina (Ellie).

Loopbaan

Johannes was veenarbeider tot hij op 1 maart 1923 werd aangesteld als agent van politie 2^e klasse. Zes jaar later, Op 1 maart 1929, werd hij bevorderd tot agent 1^e klasse. Men mag aannemen dat hij in de eerste jaren van de bezetting, net als veel andere politiemensen, betrokken was bij het uitvoeren van opdrachten van de bezetter. 'Vooral nadat het verzet in de eerste helft van 1943 grotere vormen begon aan te nemen', zegt F.A.M van Riet in zijn proefschrift³, 'eiste de bezetter van de Nederlandse politie vergaande medewerking. Daarbij kwam nog dat de criminaliteit toenam. In plaats van de verlangde medewerking zagen steeds meer politiemensen in dat de bezetter de strijd ging verliezen en veranderden hun houding, gingen zelf deelnemen aan het verzet of doken onder. Anderen probeerden daarentegen te redden wat er te redden viel en steunden de bezetter op alle mogelijke manieren in hun strijd.'

Het is duidelijk dat Johannes niet is ondergedoken. Toen op 1 maart 1943 de Verordening Organisatie Politie in werking trad, waarmee de politie naar Duits model werd ingericht en een staatspolitie werd, werd hij op dezelfde dag benoemd tot opperwachtmeester van de staatspolitie in Groningen. Op 1 december 1943 wordt hij hoofdwachtmeester en op 1 mei 1944 ten slotte hoofdresearcher van de Staatsrecherche ingedeeld bij het Directoraat-Generaal van Politie en tewerkgesteld bij de Bijzondere Afdeling van de Recherche-Centrale, de SIPO.

Eerder, op 5 februari 1943 was hij lid geworden van het Rechtsfront. Het Rechtsfront was een aan de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) gelieerde beroepsorganisatie voor mensen die werkzaam waren in de juridische sector. Met het oprichten van dit soort beroepsverenigingen probeerde de NSB grip te krijgen op het maatschappelijk leven. Men kon lid worden van het Rechtsfront zonder lid te zijn van de NSB, wat ook gold voor Johannes. Volgens de stichtingsakte was het doel van het Rechtsfront het 'samenbrengen van allen die betrokken zijn bij de rechtsvinding, rechtstoepassing en rechtshandhaving, en aldus komen tot het brengen van de volkse gedachte in het recht' (art. 2). Het Rechtsfront bestond uit verschillende afdelingen. Een daarvan had betrekking op de politie. Voor dit lidmaatschap betaalde hij 0,45 gulden per maand.⁴

Op 22 maart 1943 werd hij lid van de Germaanse SS (stamboeknummer 4245). Ook maakte hij deel uit van de politiestorm Groningen van de SS.

Van 12 februari 1944 tot 28 februari 1944 volgde Johannes een cursus Weltanschauung in Avegoor, een historisch landgoed en buitenplaats, gelegen ten zuiden van Ellecom op de helling tussen de Veluwe en het IJsseldal. De Duitsers hadden dit pand in september 1940, dat toen nog het Troelstra

³ Riet, F.A.M. (2008). *Handhaven onder de nieuwe orde: De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Blz. 463. <https://bit.ly/3kSQY5I>

⁴ Zie ook: Fruin, H.M. (z.j.). *Wat wil het rechtsfront?* <https://bit.ly/2SbAyZY>

vakantieoord Avegoor heette, gevorderd. In mei 1941 vestigde de Nederlandsche SS er een opleidingskamp onder de naam SS-Schule Avegoor. Als beëdigd SS-man heeft Johannes de eed op de Führer afgelegd, wanneer is niet bekend.

Onder arrest

Kort nadat Nijmegen, op 20 september 1944, was bevrijd werd Johannes die toen nog in het bezette Groningen werkte, door de Commissaris van het Militair Gezag in Nijmegen geschorst (9 november 1944). Op 16 april 1945 werd hij gearresteerd en ruim een week later, op 24 april, krijgt hij, met terugwerkende kracht tot 17 april 1945, ontslag als hoofrechercheur der staatsrecherche. Zijn rechten op pensioen komen te vervallen en hij wordt statenloos. Op 14 september 1945 wordt hij in bewaring gesteld in de strafgevangenis in Groningen. Later wordt hij overgeplaatst naar het interneringskamp Carel Coenraadpolder in Finsterwolde. Dit kamp was gehuisvest in barakken, die in de oorlog onderdak hadden geboden aan de soldaten van kustbatterij 13. Het geschut stond op de dijk en onder aan de dijk stonden de barakken. Na de oorlog werden in die barakken 'NSB'ers en ander 'gespuis' opgeborgen.

Carel Coenraadpolder

Uit een oude kroniek wordt duidelijk hoeveel haat er direct na de oorlog tegen NSB'ers bestond. Haat die er soms toe leidde dat Nederlanders zich aan vergelijkbare misdaden schuldig maakten als de Duitsers hadden begaan.

'Onmiddellijk na de bevrijding werd het kamp gebruikt voor het opbergen van geëvacueerde vrouwen, wie men van het lidmaatschap der NSB verdacht. Deze vrouwen waren nog niet verhoord, er was nog weinig van hen bekend. Dit scheen echter geen bezwaar te zijn om de vrouwen onmiddellijk aan het werk te zetten om de brug, die toegang gaf tot het eigenlijke kamp, door hen te laten herstellen. Naakt, slechts 'n oude lap voor de schaamdelen gebonden, werden de vrouwen in het water gedreven om de herstellingen uit te voeren. Naakt moesten deze mensen daar werken onder de spot en belediging van de bewakers. Naakt werden de ongelukkigen afgeranseld, naakt moesten zij weer de barakken betreden.

'De commandant had in de bezettingstijd voor een economisch delict een bekeuring gekregen van een ambtenaar die lid was van de NSB en in een kamp in Veendam was beland. Hij (de commandant) liet de man overplaatsen naar de Carel Coenraad Polder: 'Hij was nog geen vijf minuten in het kamp of hij werd reeds bij de kampcommandant ontboden, die hem met een gummistok afranselde en herhaaldelijk tegen de grond wierp. De zwaar mishandelde man moest toen vijftienmaal rond een sportterrein lopen. Wanneer dit niet snel genoeg ging waren er de kampwachten H. en De B., die hem met de kolf van hun geweer tot meer spoed maanden. Voorts moest hij over een sintelpad kruipen, waardoor hij ernstige verwondingen aan knieën en handen opliep. 'Dat valt te lezen in rechtbankverslagen uit 1950 toen de commandant wegens mishandeling terechtstond, bekende en werd veroordeeld tot een jaar cel. Een paar van zijn bewakers moesten ook de gevangenis in.⁵

⁵ Martin Schouten. *De achterkant van de bevrijding*. Volkskrant 5 mei 2001. Geraadpleegd van <https://bit.ly/3jfscMV>.

In dit kamp schrijft Johannes op 28 augustus 1947 een verzoek om invrijheidsstelling aan het Bijzonder Gerechtshof in Leeuwarden, Kamer te Groningen. Hij meent, kort gezegd, dat hij, gezien wat hij in de oorlog heeft misdaan, lang genoeg is gestraft. Bovendien lijdt zijn vrouw aan een chronische ziekte, ten gevolge waarvan zij in een hulpbehoevende toestand verkeert. Zijn verzoek wordt op 1 oktober 1947 afgewezen. Je kunt je afvragen of hij zich op dat moment wel bewust was van de draagwijdte van zijn acties gedurende de oorlog.

Johannes wordt op 21 maart 1949, terwijl hij verblijft in de Cellenbarakken in Scheveningen, door een rechtbank onder leiding van mr. W.W. Feith, bijgestaan door N. Bolkestein, militair raadsheer kolonel J. Rotgans en substituut-griffier A. Veenhoven, veroordeeld tot 10 jaar met aftrek (hij zat al vast sinds 16 april 1945). Hij werd tijdens het proces bijgestaan door advocaat J. van Zaayen. Hij werd veroordeeld vanwege het in tijd van oorlog opzettelijk verlenen van hulp aan de vijand, het arresteren van Nederlanders of daarbij in ieder geval te hebben geholpen. Nederlanders die illegaal werk deden, of daarvan werden verdacht, en/of een radio in huis hadden en of als gijzelaars moesten worden gearresteerd en of Joden in huis hadden of zelf Joods waren of mensen die zich ongunstig over de Duitse Weermacht hadden uitgelaten. Ook werd hij voor het leven ontzet uit het kiesrecht. Hij ziet op 22 maart 1949 af van cassatie.

Zitting van de Kamer Groningen van het Bijzonder gerechtshof Leeuwarden. Achter de tafel van links naar rechts: A.H.S. van de Wijck, advocaat-fiscaal, R. Rotgans, militair raadsheer, J.E. Mulder, raadsheer, W.W. Feith, voorzitter van de Kamer Groningen, 1949. In de beklaagdenbank R. Lehnhoff.

Bij Koninklijk Besluit nr. 76 van 29 december werd hem het toen nog niet geëxecuteerde gedeelte van de opgelegde straf kwijtgescholden.

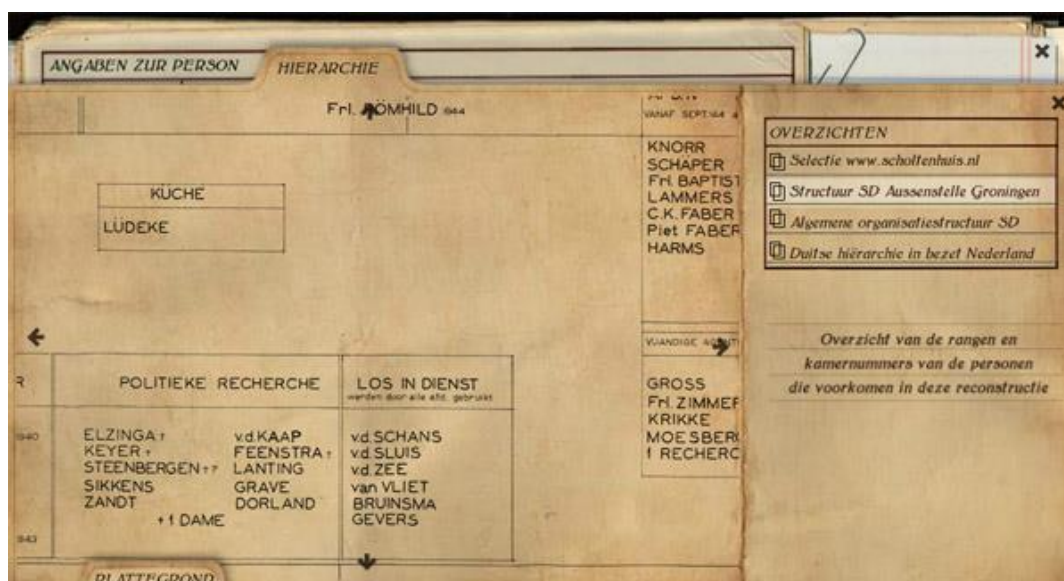
Toen hij op 2 januari 1963 op het A-Kerkhof in Groningen aan een hartverlamming overleed, werkte hij nog bij Jaco Staalmeubelen. Hij moest wel, want al was hij op dat moment al 69 jaar, pensioen zat er voor hem niet in. Weliswaar werd hem met ingang van 20 oktober 1958 pensioen toegekend tot een bedrag van 266 gulden per jaar, maar omdat hem het recht op pensioen was ontnomen, ontving hij niets. Via een financieel adviseur, L. Lieftinck, tekende hij beroep aan, maar tevergeefs.

Werken voor de SD

Nog geen vijf uur had ik op 8 juni 1916 nodig om het dossier van Johannes in het Nationaal Archief in Den Haag grondig te bestuderen. Het zat vol met getuigenverklaringen, met een korte toelichting van de rechtbank op het vonnis, maar bevatte nauwelijks informatie voor het beantwoorden van de vraag die me al jaren had beziggehouden. Waarom treedt iemand in dienst van de vijand? De verklaring die Johannes zelf aflegde over zijn beweegredenen, noch zijn reacties op de beschuldigingen van slachtoffers gaven daarop een afdoende antwoord. En ook het antwoord op de vraag of hij zich dan tenminste schuldig voelde of berouw had van zijn daden heb ik niet gekregen. Al geeft het feit dat hij in 1947 zelf vond dat hij genoeg gestraft was, op zijn minst te denken.

‘Ik woonde vlakbij de Duitse grens’, zegt Johannes. ‘Veel mensen werkten in Duitsland waar je goed je brood kunt verdienen. Ik zag Duitsland economisch als een goed achterland en zodoende ben ik altijd pro-Duits ingesteld geweest. Toen de oorlog uitbrak, herhaalt hij nog weer eens, was ik nog steeds pro-Duits, d.w.z. van economisch standpunt bekeken. De politieke zijde had ik in het geheel geen kijk op; ik had eigenlijk nimmer iets aan politiek gedaan.’

Hij was op aanraden van zijn collega bij de politieke recherche, Jannes Luitje Keijer, lid geworden van het Rechtsfront. Een organisatie waarvan hij, naar eigen zeggen niet gezien had dat deze een nationaalsocialistische achtergrond had, al moest hij wel toegeven dat de leden wel allemaal nationaalsocialistisch georiënteerd waren. In dezelfde tijd werd hij overgeplaatst naar de Bijzondere Recherche aan de Ossenmarkt.

Structuur van de Aussenstelle van de SD (Sicherheits Dienst).

Deze Bijzondere Recherche zetelde aanvankelijk in het ‘Koetshuis’ naast het politiebureau en later in het Scholtenhuis op de Grote Markt. Zoals gemeld klom hij vervolgens op van opperwachtmeester via hoofd-wachtmeester tot hoofd-rechercheur van de Staatsrecherche ingedeeld bij het Directoraat-Generaal van Politie en tewerkgesteld bij de Bijzondere Afdeling van de Recherche-Centrale, de SIPO. Hij geeft aan niet om politieke redenen bij de Bijzondere Recherche te zijn gaan werken, maar om een beter dienstverband te krijgen met een geregelder leven. Zo was het hem ook voorgespiegeld door Keijer. Niet voor het eerst en zeker niet voor het laatst, schildert hij zichzelf in het verhoor hier af als

iemand die zich graag door anderen laat leiden om daarmee zichzelf, bewust of onbewust vrij te pleiten van schuld. Voor de lezer van de verhalen doemt het beeld op van een tamelijk karakterloze meeloper, die zich verschuilt achter anderen. Vanaf de herfst van 1944 kreeg hij een toelage van 50 gulden op zijn salaris, omdat hij bij de SD werkte.

Het Koetshuis aan de Ossenmarkt in Groningen

Het Scholtenhuis op de Grote Markt in 1940 met een spandoek van de V-actie aan de gevel.

Hoofd van de bijzondere recherche in Groningen die assistentie verleende aan de Sicherheitsdienst (SD) was Anne Jannes Elsinga, van wie wordt gezegd dat hij uit frustratie over zijn geringe promotiemogelijkheden zijn heil zocht bij de NSB. Hij was sinds 1932 veldwachter in Bedum en klom onder het Duitse regime op tot eerste-luitenant bij de Staatspolitie. Hij was een felle antisemiet en maakte fanatiek jacht op joden, onderduikers en illegale werkers.

Kopgeld

Mensen die een jood aangaven, waarna die kon worden opgepakt kregen hiervoor een beloning, het zogenaamde Kopgeld. Dit bedrag liep in de loop van de oorlog op van 2,5 gulden naar 40 gulden.

Hij kwam op het spoor van een groep die in Bedum het verzetsblad *Trouw* drukte en verspreide. Gemeenteambtenaar Henk Broekstra, een infiltrant, waarschuwde daarop de knokploegen (KP). De top van de LO (De Landelijke Organisatie die hulp bood aan onderduikers) en de KP besloten gezamenlijk, kort na kerstmis 1943, dat Elsinga geliquideerd moest worden. Deze liquidatie werd op 31 december 1943 op de Eendrachtsbrug in Groningen uitgevoerd door geneeskundestudent en verzetsman Reint Dijkema (zie foto). De aanslag op Elsinga leidde tot grote woede op het Scholtenhuis. Het is landelijk beleid van de Duitse bezetter dat er na een moord op een Duitser of

Nederlandse handlanger represailles komen. De naam voor deze acties is Aktion Silbertanne. Er komt daarom een lijst met tien namen: zeven anti-Duitse Groningers en drie Joden. Achter elke naam staat een spar getekend, vandaar de naam Aktion Silbertanne (zilverspar). Zes Groningers⁶ worden neergeschoten, de andere beoogde slachtoffers duiken onder. Maar daarnaast worden er ook nog 37 personen gearresteerd, waarvan 36 naar Kamp Vught gaan en van daaruit naar Duitse kampen. Eén persoon sterft tijdens zijn arrestatie aan een hartaanval.

Het verzet is nu te ver gegaan, luidt de communis opinio bij het gezelschap dat bij Dijkema op nieuwjaarsvisite is, en niet weet dat hij de liquidatie pleegde. Voor Dijkema was de liquidatie een zeer moeilijk besluit geweest: Een vriend vertelt: *"Hij vertelde mij dat hij het door die gepleegde daad soms erg zwaar had, omdat hij meende dat hij door die handeling een mens verhinderd had zich te bekeren en de tijd der genade voor hem zou hebben bekort. Hij heeft zich dit zelfs zo erg aangetrokken dat hij niet in staat was zich aan het verzetswerk te geven gedurende een periode van twee maanden"*.

Terwijl hij over straat fietste in Groningen werd Reint Dijkema op 4 juni 1944 herkend door een oud-klasgenoot die als politie-inspecteur voor de bezetter werkte. Hij werd gearresteerd en naar het beruchte Scholtenhuis in Groningen gebracht. Hij probeerde nog te vluchten maar werd in zijn arm geschoten. Hij werd tijdens zijn verhoor door de SD mishandeld. Hoewel hij aan handen en voeten geketend was, wist hij het geweer van een van zijn bewakers te bemachtigen en deze neer te schieten. Waarschijnlijk hoopte hij direct zelf gedood te worden en daarmee verdere verhoren te voorkomen. Dat gebeurde niet, de mishandelingen gingen door. Bij zijn verhoren nam Dijkema vrijwel alle schuld op zich. Nog niet hersteld van zijn verwondingen werd hij overgebracht naar Kamp Vught en daar op 22 augustus 1944 geëxecuteerd.⁷

⁶ Leo Bohemen, Dirk Bos, Bront Heije Jacobus Willem Bossinga, Pieter Hermanus Everhardus van Dooren, Johannes Franciscus Swint, Freerk Zigterman.

⁷ Wikipedia, <https://bit.ly/2Scgoza>

Keijer

Elsinga werd opgevolgd door Jannes Luitje Keijer. Keijer dacht een goede band te hebben met NSB'er Cor Stolwijk, die in werkelijkheid een belangrijke dubbelspion was voor het verzet. Bij een van zijn bezoeken aan Stolwijk liet Keijer los dat hij lijnen van ondergedoken militairen in en rond Bedum op het spoor was gekomen. Stolwijk gaf deze informatie door aan leden van het verzet, waarop werd besloten dat Keijer geliquideerd moest worden. Op zaterdagavond 22 april 1944 wordt Keijer, na een laatste bezoek aan Stolwijk, neergeschoten op het station van Bedum door de verzetsmannen Michael Henrich en Willem te Lindert. Hij bezweek dezelfde avond in het ziekenhuis van Groningen aan zijn verwondingen.

Begrafnisstoet Keijer, SD politiemajoor in Groningen. Hij is op 22 april 1944 doodgeschoten door het verzet.
Bron: Beeldbank WO2-NIOD

Politiefunctionarissen en andere geuniformeerden brengen de Hitlergroet bij het graf van de geliquideerde politiemajoor Keijer.

Bron: Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen

De aanslag op Keijer leidde op 24 en 25 april tot represailles in het kader van Aktion Silbertanne. Deze viel in twee delen uiteen. Eerst werd gericht een aantal personen beschoten dan wel doodgeschoten en vervolgens werd een grote razzia gehouden waarbij alle jongemannen tussen de 18 en 25 jaar gearresteerd moesten worden. Geleid door Hauptsturmführer Friedrich Bellmer hield de SD, Feldgendarmarie en de Grüne Polizei, zo'n 1000 man sterk, op 25 april een grootschalige razzia in Winsum, Middelstum, Bedum en Zuidwolde. In totaal werden 148 jonge mannen gearresteerd. Dit waren niet alleen inwoners uit de genoemde dorpen, maar ook buspassagiers die op doortocht waren en hun leeftijd tegen hadden. Van de 148 arrestanten werden 140 naar kamp Amersfoort gebracht om van daaruit in juli 1944 naar Duitsland gebracht te worden voor tewerkstelling. De overige acht werden na telling direct vrijgelaten.⁸

Schaap en Kaper

In het eerdergenoemde krantenartikel is sprake van Amsterdamse rechercheurs bij de Bijzondere Recherche. Een van hen was Pieter (Peter) Schaap. Hij was een fanatieke Jodenvervolger en schoot talloze mensen dood. In 1926 werd hij politiemans in Amsterdam en klom op tot brigadier-rechercheur. Tijdens de oorlog maakte hij snel carrière. In 1942 werd hij lid van de NSB en later ging hij ook bij de Germaansche SS. In 1943 kreeg hij een functie bij het Amsterdamse Bureau Joodse Zaken, dat ondergedoken Joden oppakte en ondervroeg. Hij verwierf daar een slechte reputatie als een fanatiek vervolger van de Nederlandse Joden. Hij was medeverantwoordelijk voor de arrestatie van 10.000 Joden. Na Dolle Dinsdag werd hij in 1944 samen met zijn Amsterdamse baas Abraham Kaper en acht anderen overgeplaatst naar het Groningse Scholtenhuis om het team van Robert Lehnhoff te versterken. Hun in Amsterdam opgedane expertise met opsporingsmethoden

⁸ Tweede Wereldoorlog.nl, <https://bit.ly/2GbcAM2>

en hun onbekendheid in Groningen leidde ertoe dat ze zich gemakkelijk undercover onder de bevolking konden begeven om aldaar talloze arrestaties te verrichten. Hij verkreeg daarbij de reputatie van een steeds wreder wordende ondervrager en beul. Vaak stelde Kaper bij ondervragingen in zijn kantoor kalm de vragen en stond Schaap met een zweepje te spelen achter de arrestant tot het moment dat Kaper woest werd; dan kwam hij in beweging en sloeg en schopte erop los. Kaper werd ter dood veroordeeld en tegelijk met Pieter Schaap terechtgesteld.⁹

Het beeld van Johannes als meeloper, wordt bevestigd in een krantenartikel uit 1949: 'Johannes paste zich schitterend bij het geheel aan en werkte ijverig mee aan allerlei arrestaties. Hij was meestal een bijloper, dat gediensstig de bevelen van de anderen uitvoerde en nu meent hij zich achter deze 'opdrachten' te kunnen verschuilen'.

Hij moest, zo vertelt Johannes in zijn verhoor, aanvankelijk vooral inlichtingen inwinnen over mensen die bijvoorbeeld bij de Wehrmacht wilden of bij de SS. Ook moest hij wel helpen bij arrestaties. 'Langzamerhand moest ik echter ook wel mee met razzia's op onderduikers en om zogenaamde terroristen te arresteren.' Hij denkt een keer of vijf, zes. Opnieuw veelzeggend is zijn opmerking: 'Op eigen initiatief heb ik nimmer iets gedaan.'

Kritiek op de Wehrmacht

Jannes Balkema kreeg op 10 september 1943 aan de Oude Ebbingestraat, waar hij woonde, bezoek van Johannes. Hij werd gearresteerd omdat hij zich ongunstig over de Duitse Weermacht zou hebben uitgelaten. Hij had tegenover de NSB'er Van der Ley een opmerking gemaakt die door Van der Ley werd geïnterpreteerd als tegen de Wehrmacht gericht. Balkema werd eerst naar Vught en vervolgens, in september 1944, naar Sachsenhausen gebracht, waar hij verbleef tot 2 november 1944. Johannes verschool zich, niet voor het eerst, achter Keijer. Hij had in diens opdracht gehandeld.

Oggepakt als gijzelaar

In januari 1944 was Johannes betrokken bij de arrestatie van Ale Smid en Andries Meijer als gijzelaars voor een aanslag op NSB-onderwijzer Klaas Prenger op 24 januari 1944. Volgens Jacob Pieter (Jaap) Gootjes, lid van de KP Baflo en een van de aanslagplegers, werd er een aanslag op Prenger gepleegd omdat de getrouwde Prenger een oogje had op zijn collega Siet Tammens.¹⁰ Daar kwam hij vaak 's avonds na spertijd aan de deur. Dat leverde gevaar op voor de daar aanwezige onderduikers. Ook was Prenger erachter gekomen dat Tammens spullen verborg die eerder bij een overval op een distributiekantoor waren buitgemaakt.

Gootjes

Op 11 februari 1944 werden de broers Jacob (18 augustus 1920 Suawoude - 11 februari 1944 Toornwerd) en Pieter Gootjes, zoons van de gereformeerde predikant van Baflo verraden

⁹ Wikipedia, <https://bit.ly/2HIUQYR>

¹⁰ Zie: Smet, M. de (2000). *Een onverzettelijke Groninger vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens*. Walburg Pers.

door een inwoner van Middelstum. Ze waren betrokken bij het (gewapend) verzet als lid van een Knokploeg.

Portretten van Jacob en Pieter Gootjes. Fotograaf onbekend, collectie OVCG, Groninger Archieven.

Jacob (Jaap) en Pieter (Piet) Gootjes waren al vroeg betrokken bij het verzet en namen deel aan verschillende gewelddadige acties tegen de Duitse bezetter. De bekendste daarvan is de overval op het distributiekantoor in het Friese Langweer, waarbij een grote hoeveelheid bonnen werd buitgemaakt die daarna onder onderduikers verspreid werden. Ook in Ferwert, Ten Boer, Baflo, Kerkenveld en Steenwijksmoer bij Coevorden namen ze deel aan bonkraken.

Na een overval op het distributiebureau in het Friese Langweer en de – mislukte – aanslag op de NSB'er Klaas Prenger, doken ze in Middelstum onder. Klaas Bos bood ze onderdak in zijn huis Zonnehoeck aan de Brouwerslaan.

Vuurgevecht

De overvalwagen van de Sicherheitsdienst stopte daar op 11 februari. Bos werd meteen al in de deuropening neergeschoten. De broers Gootjes verzetten zich hevig tegen hun arrestatie en trokken hun revolvers. Ze wisten daarmee de SD'ers Wilhelm Lüdeke en Helmuth Schäper te verwonden en de benen te nemen.

De vlucht van Jacob en Pieter eindigde in een weiland. Een van de broers raakte gewond, waarna beiden besloten zich dood te vechten. Al schietend hielden ze hun achtervolgers op afstand. Het vuurgevecht eindigde nadat de SD uit Groningen versterking liet aanrukken. Het verhaal wil dat beide broers liggend in elkaars armen werden gevonden.

Een derde aanwezige in Zonnehoeck, de verzetsman Tom Steen, wist wel te ontkomen. Hij verborg zich op de zolder van het huis van de familie Pastoor aan de Trekweg. De SD doorzocht de woning, terwijl Steen klaarlag om te schieten, maar vond de voortvluchtige niet.

Agenten van Sicherheitsdienst of -polizei staan voor het huis Zonnehoek aan de Brouwerslaan in Middelstum. Fotograaf onbekend, collectie Groninger Archieven/OVCG.

Wraak

Klaas Bos raakte bij de overval zwaargewond. Hij overleed een dag later in het later in het ziekenhuis. Zijn echtgenote Trijntje werd gearresteerd en kwam op 9 januari 1945 om het leven in het concentratiekamp Ravensbrück.

In de nacht van 11 op 12 februari keerde de SD terug in Middelstum. Als wraak voor het verwonden van twee van hen, zochten de SD'ers kandidaten voor een represaillemaatregel. Bakker Wessel Steendam, ouderling van de gereformeerde kerk, werd van zijn bed gelicht en kreeg op straat een nekschot. Zijn lichaam werd de volgende dag drijvend in het Boterdiep gevonden.

De ouders van Pieter en Jacob kregen de lichamen van de broers nog één keer – in het geheim – te zien, in het lijkhuisje bij het academisch ziekenhuis in Groningen. Een betrouwbare portier liet ze daarbinnen. Als herinnering knipte moeder Gootjes van beiden een haarlok af.

Bos en de broers Gootjes werden in Velsen gecremeerd. Hun as werd daar in een kluis bewaard. Op 4 mei 1945 – een dag voor de bevrijding – werd de urn door vluchtende SD'ers meegenomen en op een onbekende plek in een kanaal gegooid.

Siet Tammens was in de oorlog leidster van een verzetsgroep in de stad Groningen. Zij hield zich bezig met hulp aan joodse onderduikers, werd door de Duitsers gearresteerd en belandde in diverse concentratiekampen. In 1944 werd ze ter dood veroordeeld. Het vonnis werd door omstandigheden niet uitgevoerd. Ze werd naar Borkum gestuurd maar kort voor de bevrijding wist ze van dit Duitse waddeneiland te ontsnappen.¹¹

Sietje Gravendaal-Tammens

¹¹ Bork: *Een onverzettelijke Groninger vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens.*

Sietje Tammens redde levens en schroomde niet als er onder haar leiding iemands leven ontnomen moest worden. In haar laatste jaren verklaarde Sietje Gravendaal-Tammens (1914-2014) waarom ze haar verzetswerk had gedaan: "Vanwege het onrecht dat mensen elkaar aan kunnen doen en om de fakkel van de strijd tegen onrecht en discriminatie door te geven aan de jeugd."

Sietje Gravendaal-Tammens. Foto Resources Huygens KNAW

Tammens was een dochter van landbouwer Jacob Tammens en zijn vrouw Kornelia Heemstra. Ze werd geboren in Kloosterburen en verhuisde, na de verkoop van de familieboerderij, naar Pieterburen. Ze werd onderwijzeres, studeerde orthopedagogiek en specialiseerde zich uiteindelijk in de logopedie. Ze verliet in 1939 het ouderlijk huis om in Groningen bij een hoogleraarsgezin een gehandicapt kind optimaal te kunnen begeleiden.

Verzetsleidster

In 1941 werkte ze op een BLO-school. Dit was de plek waar haar verzetswerk begon. Haar eerste verzetsdaad was het onderbrengen van haar Joodse leerlingen bij boerengezinnen. In de loop van de oorlog breidden haar verzetsdaden zich uit en in 1942 nam ze de leiding binnen een verzetsgroep in Groningen. Er waren verschillende verzetsgroepen in die tijd, maar omdat de organisatiegraad van het verzet toenam wilden de vertegenwoordigers van deze groepen regelmatig overleggen. Tammens richtte samen met hen het Provinciale Comité op, ook wel 'De Top' genoemd. De vergaderingen vonden plaats op Tammens' woonadres. Ze was het enige vrouwelijke lid, maar besliste mee over gewapende acties en liquidaties.

Koelbloedig

Ze hield zich voornamelijk bezig met de coördinatie van het verzetswerk en acties. Onder Tammens' leiding werd bijvoorbeeld een aantal top NSB-politiechefs geliquideerd. Dit was echter niet zonder gevolgen, de Duitsers namen represaillemaatregelen (Aktion

Silbertanne), waarbij dertien mannen in koelen bloede door de Duitsers werden vermoord en nog eens honderdachtenzestig werden getransporteerd naar concentratiekampen in Duitsland. Meedogenloos als ze was verklaarde Tammens hierover later: “Als we ons hadden laten leiden door de mogelijke reacties van de bezetters, hadden we nooit verzet kunnen bieden. In het verzet moet je doen wat je juist acht en daarachter blijven staan. Daarbij is geen plaats voor schuldgevoel.”

Martha Oosterveen

Tammens moest zelf ook onderduiken. De Top zag een collega van haar als bedreiging. Het ging hier om NSB'er Klaas Prenger. De getrouwde Prenger zou een oogje hebben gehad op Tammens en kwam geregeld bij haar langs. Dit was gevaarlijk voor de onderduikers die op haar adres verbleven. In opdracht van De Top werd Prenger door de Groninger Knokploeg in zijn deuropening neergeschoten. Hij overleefde de aanval en Tammens werd hierdoor genoodzaakt onder te duiken in Friesland. Onder de schuilnaam Martha Oosterveen verrichte ze koerierswerk, maar de Sicherheitsdienst achterhaalde al snel haar werkelijke identiteit en ze werd opgepakt.

Dolle dinsdag

Via kamp Vught kwam ze weer in Groningen terecht, waar ze stevig ondervraagd werd door de Sicherheitsdienst. Ze werd begin september 1945 door SS-officier Ernst Knorr ter dood veroordeeld, maar voor een vrouwenexecutie was toestemming vanuit Berlijn nodig. Door de chaos op Dolle Dinsdag ging de executie niet door. Tammens werd vervolgens als krijgsgevangene naar het Duitse eiland Borkum getransporteerd.

Curaçao

Om aan de stress en hectiek van de oorlog te ontkomen vertrok Tammens na de bevrijding naar Curaçao. Ze ging daar werken als directrice op een school in het speciaal onderwijs. Op vijftigjarige leeftijd ging ze met pensioen en keerde daarna terug naar Groningen. Ze trouwde met weduwnaar Cees Gravendeel, die overigens twee jaar na het huwelijk al overleed. In 2000 ontving ze een Verzetshedenkingskruis voor haar verzetswerk. De heldhaftige Tammens overleed in 2014 op honderdjarige leeftijd in haar woonplaats Winsum.¹²

Klaas Prenger raakte zwaargewond toen hij in zijn deuropening werd neergeschoten, maar stierf niet. Hij werd later veroordeeld tot 8 jaar gevangenisstraf. In totaal werden er 22 gijzelaars gearresteerd, allemaal met een achtergrond in het onderwijs of in de voormalige vakbeweging van het onderwijs.¹³ Ale Smid was de leider van de KP-groep Diephorst die verantwoordelijk was voor het leeghalen van huizen van gearresteerde of ondergedoken verzets- en spoormensen. Hij belandde na zijn arrestatie op 21 januari 1944 in Vught. Op 15 maart 1945 werd hij opnieuw gearresteerd en gevangengezet in het Scholtenshuis en het Huis van bewaring. Hieruit werd hij op 16 april 1945 bevrijd door de Canadezen.

¹² De verhalen van Groningen.nl, <https://bit.ly/30lw9lq>.

¹³ <https://bit.ly/36ft0h3>

Andries Meijer werd eerst naar Vught en daarna naar Amersfoort gebracht, waar hij verbleef tot 19 september 1944.

Bloedgeld

In januari 1944 werkte Johannes mee aan een huiszoeking bij de familie Van der Molen in de Sitterstraat in Groningen. Samen met SD-helper Rudolf Geert (Rudie) Grave ging hij naar hun huis, waar zij het hadden voorzien op Gerrit Jacob van der Molen. Deze Gerrit Jacob was bekend met ene Heringa, die destijds bij professor Bakker in de Sterrebosstraat in Groningen woonde en die hoofdverspreider was van het illegale blad *Je maintiendrai*. Men trof er echter een echtpaar aan waarvan Grave, aldus Johannes, dacht het om joden ging. 'Aan het uiterlijk te oordelen leek het mij toen ook een jood te zijn. Ik zag dat echter pas, toen Grave mij er opmerkzaam op maakte.' Opnieuw zet Johannes zich hier weg als een meeloper. Grave ging daarop terug naar de SD om dat te melden. Hij keerde terug met de SD-man Kindel en de politieman Steenwijk. Andries Hein van der Molen, de zoon van de hoofdbewoner, Johannes Cornelis van der Molen, werd samen met het joodse echtpaar Adelaar-Fürth, gearresteerd. Later (op 8 april 1944 in Utrecht) werd ook de vader van Andries, Jacob Cornelis, leraar aan de landbouwschool, gearresteerd. Diens zuster Grietje Frederika van der Molen, meldde dat zij van haar broer in januari 1945 een brief uit Sachsenhausen had ontvangen en dat haar broer later naar Buchenwald is overgebracht, van waar hij niet is teruggekeerd.

Ook al bagatelliseerde Van der Kaap zijn bijdrage aan de arrestatie, hij aanvaardde voor deze arrestatie wel de beloning: 40 gulden "Jodengeld", zoals de krant het uitdrukt. Mensen die een jood aangaven, waarna die kon worden opgepakt kregen hiervoor een beloning, die meestal werd aangeduid met *Kopgeld*. In de loop van de oorlog liep de hoogte van het bedrag op van 2,5 gulden naar 40 gulden. 'Dat had ik niet moeten doen', zegt Johannes tijdens de rechtszaak, maar, voegt hij eraan toe 'toen had ik er geen erg in'.

Dat de joden nu dood zijn, betreurt Johannes: 'Ik vind dat heel erg en ik heb dat nimmer voorzien.' Zou Johannes in 1944 echt niet hebben geweten wat het lot van de joden was?

Adelaar-Fürth

Hendri Adelaar, geboren op 3 augustus 1881 in Deventer was de zoon van Meijer Adelaar en Frederika Jakoba van Raalte. Hij was op 27 mei 1908 in Keulen getrouwd met Marie Anna Fürth, geboren op 12 januari 1884 in Darmstadt, dochter van Wilhelm Fürth en Henriette Katzenstein, een voorvechtster van de vrouwenbeweging.

Marie Anna was een onderwijzeres, die baanbrekend werk deed in het Montessori-onderwijs. Beiden zijn vermoord in Auschwitz, waar zij samen met Channah Sarah (Annetje) Polak-Kupferschmidt en haar man op 22 mei 1944 naar toe waren gebracht. Alleen Annetje keerde na de oorlog terug.

Laag spel

'Most even met, jong', zei Van der Kaap, in juni 1944, tegen zijn collega, Johannes Henderikus Antonius Gerhardus Gort (1894-1944), 'de welbekende en sympathieke verkeersagent'. Gort werd door de SD gezocht wegens illegale arbeid, maar men wilde hem niet alarmeren. Daarom zond men Van der Kaap vooruit, die als collega gemakkelijk even kon kijken of het slachtoffer thuis was om dan een seintje

naar buiten te geven. 'Het was moeilijk voor mij', huichelde verdachte thans volgens het verslag van de zitting. 'Het was niet moeilijk voor je', wees mevrouw Gort-De Boer hem terecht: 'Je bent minutenlang met mijn man alleen geweest en had hem kunnen waarschuwen.'

Johannes Gort

Johannes Hendrik Antonius Gerhardus Gort, geboren op 28 juli 1894 in Groningen, was politieman (opperwachtmeester) in de Moesstraat in Groningen. Hij werd, na verraad, gearresteerd op 2 juni 1944 vanwege illegaliteit (verspreiding van lectuur, helpen van onderduikers met geld, wapens, adressen en bonkaarten). Hij was lid van de groep om Cor Stolwijk (groep Steen?). Hij heeft gevangen gezeten in het Huis van Bewaring, Vught, Amersfoort en Utrecht. Hij werd in Vught gefusilleerd op 22 augustus 1944.

Johannes Gort werd in het concentratiekamp Vught gefusilleerd. Ook zijn zoon, Siemon Jelle Johannes Gort, werd gearresteerd. Hij zat ondergedoken om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen. Simon Gort (1922-2008) vertelde later over die dag: ' 's Middags om 12.00 uur op de 2de juni in 1944 stond plotseling een collega van mijn vader (dat moet Johannes geweest zijn), met een paar Duitsers van de S.D. voor onze deur om mijn vader op te halen. Ik was ook in huis en werd meteen ook maar even meegenomen. We kwamen in het Huis van Bewaring terecht, waar mijn vader in cel 21 gestopt werd, terwijl ik cel 41 kreeg. Deze cel heb ik met diverse lotgenoten gedeeld. De eerste vier weken was het ene heer Dommering, die later een neef van mijn (toen nog toekomstige) vrouw bleek te zijn. Hij bezat een hotel en bioscoop in Winschoten en samen zaten we plannen te maken voor later ... Daartoe zaten we met "kleizeep" tekeningen te maken op de vloer van de cel, die geverfd was met dodekop, een rode kleurstof. Op de achterkant van het Huisreglement dat in de cel hing, bleek een Mens-Erger-Je-Niet spel getekend te zijn, en met de 2 massief kartonnen dobbelstenen die mijn vader in zijn cel gemaakt had konden wij dit spel urenlang spelen. Mijn vader had ze onder de poten van zijn bed in model geperst en door een "goede" bewaker bij mij laten bezorgen. Toen Dommering werd vrijgelaten werd Sipke Visser mijn celgenoot, omdat hij op het distributiekantoor bonkaarten had achterovergedrukt. (Die waren natuurlijk nodig voor onderduikers!). Omdat hij apotheker in Batavia was geweest sprak hij Maleis en van hem heb ik zodoende heel wat Maleise woorden geleerd. Maar na zo'n 7 weken kwam meneer Jansen, sport-instructeur bij de Rijkspolitie. Om bezig te zijn gingen wij schermen en deden dat met houten leuning die we van een stoel afbraken. Maar hij kwam al snel op het idee om een Monopolie-spel te maken, want dat spel kende hij goed.'

Simon werd in augustus 1944 tewerkgesteld in de bunkerbouw in Delfzijl en na twee maanden op Norderney en vervolgens in Hortsen bij Wilhelmshafen, vanwaar hij op 17 mei 1945 terugkeerde naar Groningen.

Ongewenst gedrag

Het beeld dat uit de verhoren van slachtoffers naar voren komt wordt bepaald niet positiever bij het lezen van het gedrag van Johannes bij verschillende slachtoffers thuis. Een dag na zijn bezoek aan Selina Jantje Wierenga kwam Johannes bij haar terug en vroeg brutaal om een liter jenever voor de verjaardag van zijn vrouw op 11 november. Selina weigerde omdat zij geen tapvergunning had. Tegen 11 november kwam Johannes nogmaals terug. "Ik heb hem toen een halve liter gegeven zonder er betaling voor aan te nemen. Van der Kaap heeft geen dreigementen geuit om de jenever te krijgen. Ik was echter toch bang voor hem, omdat wij ook een zoon thuis hadden ondergedoken".

Warmolt Wolter Emmelkamp

Titia Vogt, wier man, Warmolt Wolter Emmelkamp, was ondergedoken om aan tewerkstelling te ontkomen, kreeg ook bezoek van Johannes. Toen hij met haar door de slaapkamer liep, sloeg hij zijn armen om haar hals en wilde haar naar zich toetrekken. Hij stopte toen hij merkte dat zij daar niet van gediend was. Wel zei hij nog dat veel jonge vrouwen er tegenwoordig wel van gediend waren, omdat ze meest alleen waren.

In een ander verhoor geeft Johannes toe dat hij en zijn collega's van iemand 40 kilo zout (er was een schaarste aan zout) hebben weggenomen, waarvan hij zelf 15 kilo kreeg: 'Wij hebben dit zout niet betaald en ik erken dat onze handeling niet juist is geweest.' En dan wentelt hij eens te meer de schuld af op anderen: 'Veenstra was zeer brutaal en Steenberg nam het ook niet zoo precies. Ik was het met hunnen handelingen aldaar niet eens en ik heb hen ervan teruggehouden om meer weg te nemen. Bij Jonkman werd namelijk nog meer van hun gading gevonden.'

Geert de Graaf, notaris in Bedum verklaart dat Johannes en zijn kompanen wederrechtelijk allerlei goederen uit zijn huis hebben weggenomen, waaronder een koperen rookstel, een tinnen koffiepote en nog veel meer voorwerpen.

Toen de oorlog al bijna voorbij was hing Johannes nog even de 'held' uit. 'Op vrijdag 13 april 1945 moest ik op last van naar ik meen Bellmer (Friedrich Bellmer, plaatsvervangend chef van de SD in Groningen), een Duits uniform aantrekken om tegen de Canadezen te vechten. Feenstra en ik hebben

dat geweigerd. Ik ben een paar dagen ondergedoken en heb me, toen de oorlogshandelingen voorbij waren, gemeld bij de politie aan de Ossenmarkt, waarop ik werd gearresteerd.

Geregeld benadrukt Johannes dat hij bij het verzamelen van inlichtingen altijd datgene opschreef waarvan hij overtuigd was dat het juist was. 'Indien ik vermoedde, dat een bepaalde inlichting, die ik van iemand kreeg, niet objectief was, dan vermeldde ik dat niet in mijn rapport. Ik ben er mij van bewust, dat ik door het verrichten van deze werkzaamheden, de Duitsers behulpzaam ben geweest.' Hij sluit zijn verhoor, ten slotte, als volgt af: 'Ik ben geheel tot inkeer gekomen. Ik ben ervan overtuigd, dat ik heb gedwaald en in de oorlog veel verkeerd heb gedaan. Ik ben er aanvankelijk ingetrokken en toen ik begreep dat het verkeerd was, wat ik deed, kon ik niet meer terug. Van mijn wapen heb ik in de oorlog nimmer gebruik gemaakt. Ik heb nooit op iemand geschoten. Ik heb ook nimmer personen mishandeld of geslagen. Zoals ook voor de oorlog mijn gewoonte was, heb ik tijdens de bezetting mijn opdrachten ook stipt uitgevoerd, Ik durfde geen opdracht te saboteren. Op eigen initiatief heb ik nimmer iets tegen de Nederlanders ondernomen.'

Referenties

Boeken

Brinks, M (2009). Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 1 Daden. Groningen: Profiel BV.

Brinks, M (2009). Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 2 Daders. Groningen: Profiel BV.

Brinks, M (2009). Het Scholtenhuis 1940-1945. Deel 3A De Vlucht. Groningen: Profiel BV.

Kooistra, J en Brinks, M. Represailles in Groningen/ in de schaduw van het Scholtenhuis 194-1945. Grou: Uitgeverij Louise.

Both, N. de (2008). *Het Scholtenshuis 1940-1945*. Assen: In Boekvorm. Riet, F.A.M. van (2008). *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Proefschrift Instituut voor Cultuur en Geschiedenis. Geraadpleegd van <https://bit.ly/2S85eLI>

Websites

- Politiemuseum, <https://bit.ly/2S8ne8E>
- NPO geschiedenis, <https://bit.ly/3cKGfaL>
- NPO geschiedenis, <https://bit.ly/3l3ERCP>
- VPRO, <https://bit.ly/3cH4qXs>